

УДК 027.9:792(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.07>

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОСВІТЯНСЬКОГО РУХУ НА ВОЛИНІ ТА ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ «ПРОСВІТ»

Тичина Іван,
аспірант

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Товариство «Просвіта» було засноване у Львові у 1868 році і швидко завоювало популярність серед мешканців Галичини. На Волинь просвітянський рух поширюється значно пізніше, у роки Великої війни. Відмінний від Галичини історичний розвиток Волині, входження останньої до складу Російської імперії не давали змоги поширити просвітницьким ідеям у краї раніше. Лише в роки Першої світової війни, яка принесла із собою руйнацію не лише кордонів, а й імперій, стали можливими утворення на теренах Волині перших «Просвіт» та поширення їх діяльності в усьому регіоні.

Перша «Просвіта» на Волині була заснована в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії. Її заснування пов'язане із перебуванням у Мацєєві українських Січових стрільців та відомого українського військового діяча Дмитра Вітовського. Саме Д. Вітовському вдалося організувати відкриття на Волині мережі українських приватних шкіл та згуртувати інтелігенцію Мацєєва в просвітянський гурток, який і започаткував просвітянський рух на Волині.

За кілька років «Просвіти» рясною сіткою вкрили усю Волинь, їх популярність серед населення із року в рік зростала. «Просвіти» стали центрами культурно-мистецького життя та шкільництва українців. Однак утвердження на теренах Західної Волині Другої Речі Посполитої негативно вплинуло на просвітянський рух. Польська влада вважала волинські «Просвіти» експозитурою галицького національного руху і стала на шлях їх переслідування, аж до закриття «Просвіт» у краї. Відсутність єдиного об'єднаного центру, відмова польської влади реєструвати статут Товариства призвели до повної ліквідації «Просвіт» на Волині уже на початку 30-х років ХХ століття.

Ключові слова: «Просвіта», Волинь, національна ідея, культурно-освітня діяльність, польська влада, Друга Річ Посполита, Мацеїв, Дмитро Вітовський.

Tychyna Ivan. Features of the formation of the educational movement in Volyn and the emergence of the first “Enlightenment”

The Prosvita Society was founded in Lviv in 1868 and quickly gained popularity among the people of Galicia. The educational movement spread to Volyn much later, during the Great War. Different from Galicia, the historical development of Volhynia, the entry of the latter into the Russian Empire did not allow the spread of enlightenment ideas in the region before. Only during the First World War, which brought with it the destruction not only of borders but also of empires, was it possible to form the first “Enlightenment” in Volhynia and spread their activities throughout the region.

The first “Enlightenment” in Volyn was founded in the town of Maciej, Kovel County, Volyn Province. Its foundation is connected with the stay of Ukrainian Sich riflemen and the famous Ukrainian military figure Dmytro Vitovsky in Maciejewo. It was D. Vitovsky who managed to organize the opening of a network of Ukrainian private schools in Volyn and to unite Matseyev's intelligentsia into an educational circle, which initiated the educational movement in Volyn.

In a few years, Prosvita covered the whole of Volyn with a rich net, and their popularity among the population grew from year to year. “Enlightenment” became the centers of cultural and artistic life and schooling of Ukrainians. However, the establishment of the Second Rzeczpospolita in Western Volhynia had a negative effect on the educational movement. The Polish authorities considered the Volyn Enlightenment to be a branch of the Galician national movement and set out to persecute them until the Enlightenment was closed in the region. The absence of a single unification center, the refusal of the Polish authorities to register the Society's charter, led to the complete liquidation of Prosvit in Volyn in the early 1930s.

Key words: Prosvita Society, Volyn, national idea, cultural and educational activities, Polish authorities, the Second Commonwealth, Maciej, Dmytro Vitovsky.

Як відомо, товариство «Просвіта» бере свій початок у 1868 році, а його батьківщиною є Галичина, бо засноване воно було у Львові прогресивною українською інтелігенцією. Із перших днів своєї діяльності галицька «Просвіта» поставила собі за мету розвиток культурно-освітньої діяльності та підтримку національної церкви. Саме ця національна організація досить швидко здобула популярність не лише в Галичині, її перші осередки з'являються на Буковині та Волині. І це не випадково, адже «Просвіта» гуртувала навколо себе найбільш свідому частину українського суспільства і відіграла провідну роль у репрезентації та розвитку української мови, книгодрукування, культури, освіти, пропагуючи українську національну ідею.

Відмінний від Галичини історичний розвиток Волині, входження останньої до складу Російської імперії не давали поширитися просвітницьким ідеям у краї. Однак Перша світова війна, яка принесла з собою руйнацію не лише кордонів, а й імперій, сприяла утворенню на Волині перших «Просвіт» і поширенню їхньої діяльності на увесь регіон.

Виникнення першої «Просвіти» на Волині пов'язують із перебуванням тут загону січових стрільців на чолі із Дмитром Вітовським у 1916 році. Дмитро Вітовський – український політик, військовий та літератор, сотник Легіону Українських січових стрільців (УСС), полковник, начальний командант Української Галицької армії, Державний секретар військових справ ЗУНР. Перебуваючи на Волині у роки війни, він намагається здійснити набір волинян до складу УСС. Серед місць, де квартирували Січові стрільці, було і містечко Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії (нині це смт. Луків Ковельського району Волинської області).

Саме там, у Мацеєві і було утворено першу на Волині «Просвіту». Це засвідчують документи з архівної справи «Матеріали о деятельности библиотеки-читальни в Мацееве (протоколы общих собраний членов, списки членов, отчеты и программы проведения вечеров, спектаклей, переписка и др.)» [6, арк. 158]. На рік заснування вказує ще один архівний документ, в якому йдеться, що у 1926 році Ковельська «Просвіта» імені Лесі Українки звернулася до повітового старости з проханням надати дозвіл на організацію 31 жовтня 1926 року Загальних зборів Ради бібліотеки-читальні в Мацеєві для прочитання реферату «Десятиліття існування Т-ва «Просвіта» в Матіові» [6, арк. 151]. Варто зауважити, що дослідниці історії мацеївської «Просвіти» Т. Трофімук-Кирилова та С. Чибирак звертають увагу, що в документах міжвоєнного періоду, а також в документах, що зберігаються у Державному архіві Волинської області, можна зустріти кілька варіантів назви містечка, зокрема: Матійов, Матіов, Матіїв, Маціов, Мацейов, Мацеєв, Маціїв, Мацеїв [15, с. 171]. Тому в цитованих нижче документах можлива варіативність назви.

Мацеївську «Просвіту» як самостійну культурно-освітню інституцію створив Дмитро Вітовський. Саме він очолював один із трьох комісаріатів на Волині для набору добровольців у легіон УСС – Ковельський. Однак Д. Вітовський, окрім вербування в Січові стрільці, проводив серед місцевого населення активну культурно-освітню роботу, усілякими способами підтримував українське шкільництво.

Д. Вітовському вдалося організувати відкриття на Волині мережі українських приватних шкіл та згуртувати інтелігенцію містечка Мацеєва в просвітянський гурток. Про це свідчить лист, датований 1926 роком, що було надіслано від Ради бібліотеки-читальні Ковельського Товариства «Просвіта» в Матіїві до членів Загальних зборів Львівської «Просвіти». У листі, зокрема, йшлося: «Читальня у Матіїві на Волині вітає Високі Збори, згадуючи при цьому місцю теплим словом своїх основоположників Галичан УСС бл. п. Вітовського, Ф. Кузика, учит. Гайдучок», [6, арк. 171; 16, арк. 34].

Військово-політична ситуація років Першої світової війни та пересування лінії фронту то в один, то в інший бік завадили розвитку мацеївської «Просвіти», і невдовзі вона припинила свою діяльність. Політична ж ситуація на момент завершення Першої світової війни склалася так, що з 1918 року західноукраїнські землі опиняються в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Польської держави [19, с. 140]. Фактично боротьба за Західну Україну розпочалася у 1918 році із нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку. Остання, як відомо, цю боротьбу програла, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [7, с. 451–452].

Впродовж 1918–1920 років у містах і селах Волині просвітянський рух здобуває дедалі більше прихильників, створюються усе нові й нові осередки. Волинський дослідник М. Кучерепа зазначає: «На рубежі 20-х років ХХ століття «Просвіти» в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обережністю» [10, с. 29].

Варто зазначити, що товариство «Просвіта» активно діяло в Галичині, і закономірним є те, що воно прагнуло поширити свою діяльність на усю територію Польщі, насамперед у тих воєводствах, де проживали українці. У зв'язку з цим просвітяни Галичини пропонували або внести зміни у статут товариства, або прийняти новий його варіант, в якому акцентувалося б на тому, що «тереном діяльності є ціла держава Польська» [8, с. 30–32]. Влада з огляду на власні інтереси заборонила поширювати діяльність товариства не лише на Польщу, але й на Волинь, де «Просвіта» не мала централізованої структури. Тут в повітах воєводства засновувалися самостійні просвітянські товариства з окремими статутами.

Уже наприкінці 1917 року виникли організації «Просвіти» в Рівному, Кременці, Здолбунові, Острозі. 17 вересня 1918 року засновано «Просвіту» в Луцьку, а дещо пізніше – у Володимир-Волинському, Дубно, Ковелі. Найбільшою проблемою ж було те, що польська влада відмовлялася реєструвати статuti створених просвітянських осередків, а тому можливість існування та діяльності волинських «Просвіт» була під загрозою. А між тим просвітянські осередки на початок 20-х років ХХ століття діяли

в Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі. Кожен із них заснував бібліотеки-читальні. До 1926 року таких читалень у воєводстві було 600 [17, с. 11].

Незважаючи на опір місцевої адміністрації, у лютому 1921 року в Луцьку був скликаний перший з'їзд просвітянських організацій краю. Поступово мережа просвітянських організацій покрила значну територію Волині. Зокрема, Луцька «Просвіта» об'єднувала понад 100 осередків і філій, в яких налічувалось більше 3,3 тис. членів [12, с. 54]. Дещо меншими були повітові товариства: Ковельське (102 і 3 тис.), Володимир-Волинське (72 і 2,3 тис.), Горохівське (48 і 1,9 тис.). У 1930 році у повітових «Просвітах» Волині діяло 640 осередків і філій, що об'єднували 18,7 тис. осіб [11, с. 11–12].

Наприклад, одним із перших осередків культурно-просвітницької роботи в Луцькому повіті була філія «Просвіти» і в селі Романів. На початку січня 1921 року ініціативна група романівців на чолі з учителем Назаром Гутовським звернулася до Луцької повітової організації «Просвіти» з проханням: «Бажаючи відкрити в с. Романів філію Луцької «Просвіти» з відділами культурно-просвітним та драматичним, ми, члени ініціативного гуртка маємо честь просити Вас поклопотатися перед ким слід про дозвіл на відкриття філії та скликання перших загальних зборів. 1921 рік, 1 січня» [2, арк. 6].

Вже із самого початку діяльності просвітянських організацій польська адміністрація поставилася до них із пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статути, накладала заборони на певні види діяльності [13, с. 83–86], наприклад на проведення театральних вистав, діяльність бібліотек тощо.

Найперша ж волинська «Просвіта», що виникла у 1916 році в Мацеєві, через буремні події Першої світової війни практично припинила свою діяльність. Саме на її прикладі можна проілюструвати особливості становлення та труднощі просвітянського руху на Волині в досліджуваній період. Зокрема, одразу після завершення Великої війни інтелігенція Мацеєва робить спробу відновити діяльність місцевої «Просвіти».

Так, уже на початку 1920-х років активна частина мацеївської інтелігенції систематично намагалася отримати дозвіл від польської влади, до складу якої, за умовами Ризького договору 1921 року, увійшли західноукраїнські землі, в тому числі й Західна Волинь (адміністративно – Волинське воєводство), на поновлення роботи свого просвітянського осередку [15, с. 116]. За підтримкою в цій справі жителі містечка Мацеїв зверталися до ковельської «Просвіти» імені Лесі Українки, яка була заснована в повітовому центрі 14 червня 1920 року [3, арк. 2]. Через труднощі із відновленням «Просвіти» в Мацеєві частина мацеївців, зокрема П. Ваврищук, К. Виноградський, Л. Сохарська, С. Красновольський, Г. Садовий, Я. Рудницький, І. Пацовська, О. Сидорська, Л. Галащук, у листі до повітової «Просвіти» звернулись із проханням надати допомогу у відкритті просвітянської філії в містечку [4, арк. 5].

Записи «Журналу реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції Товариства «Просвіта» в м. Ковелі» свідчать про активну роботу просвітян у сфері відновлення роботи Мацеївської філії у період 1920–1925 років. Так, у 1920–1922 роках із Канцелярії повітового просвітянського осередку до Ковельського повітового старости було відправлено кілька звернень із проханням відновити роботу філії «Просвіти» в Мацеєві.

Вже у квітні 1923 року вдалося провести збори і відновити осередок товариства «Просвіти» у Мацеєві, про що свідчать переслані в Канцелярію ковельської «Просвіти» протоколи Загальних зборів та першого засідання Ради філії [5, арк. 29 зв.]. У відповідь на це з Ковельського Староства до повітової «Просвіти» надійшли два повідомлення з вимогою закрити Мацеївський просвітянський осередок, адже «відкрита філія товариства не приймається під увагу» [5, арк. 30–31 зв.] та не може провадити свою діяльність, оскільки не має зареєстрованого статуту [13, с. 83].

Про відкриття філії «Просвіти» в Мацеєві турбувався і молодший брат Лесі Українки – Микола Косач, який був активним членом ковельської «Просвіти». Саме завдяки його старанням Товариство отримало ім'я Лесі Українки. Він неодноразово звертався до повітового старости за дозволом на відкриття просвітянського осередку в містечку, а також намагався допомогти мацеївцям у вирішенні і приватних справ [4, арк. 15]. М. Косачу вдалося створити при філії «Просвіти» у Мацеєві солідну бібліотеку, поповнивши її як книжками із власних зібрань, у тому числі оригінальними виданнями творів Лесі Українки, так і тогочасними періодичними виданнями [15, с. 117]. У листі від 19 жовтня 1924 року до ради Ковельського повітового товариства «Просвіта» громадяни Мацеєва з цього приводу писали: «При філії товариства «Просвіта» у Мацеєві була читальня, котра з закриттям філії була опечатана і зараз знаходиться під печаткою поліції, будучи брак книжок до читання, ласкаво просимо Раду товариства «Просвіта» у Ковелі, своїми стараннями відкрити у Мацеєві читальню товариства «Просвіта», котра могла б задовольнити потреби громадянства в користуванні книжками такої читальні» [6, арк. 1].

Мацеївські просвітяни не полишали спроб отримати від польської влади офіційний дозвіл на свою

діяльність. Так, 24 жовтня 1924 року вони знову звернулися до Ковельської повітової «Просвіти» з проханнями аби та прийняла «заходи об откритті закритої читальні в м. Матіїві» [5, арк. 39 зв.].

14 червня 1925 року повітова «Просвіта» отримала ще один лист від жителів Мацеєва, в якому вони наголосили на важливості проведення повітовим Товариством відповідних заходів перед владою для «легітимізації читальні Ковельського товариства «Просвіта» у Мацеєві». Під документом стояв підпис 21 особи [6, арк. 14].

Фактично із перших днів існування «Просвіт» на Волині польська адміністрація неприхильно ставилася до їх діяльності. Найрізноманітнішими заборонами і репресіями вона стримувала розвиток українських культурно-просвітницьких організацій, відмовляючись реєструвати філії, закриваючи школи та бібліотеки, забороняючи вистави, виступи українських хорів. Однак, попри усі заборони, до кінця 1927 року «Просвіти» покрили густою мережею власних філій майже все Волинське воєводство [13, с. 84–85]. Лише Луцька «Просвіта» у 1928 році мала більше сотні своїх філій у селах і містечках повіту, в яких нараховувалось майже три тисячі членів [18, арк. 101].

Польська влада систематично знищувала читальні «Просвіти», національні школи, усувала священників українців із парафій, забороняла виступи українських хорів та театральні вистави. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше приводом «політичної неблагонадійності» польською владою було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Але особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського [14, с. 15].

Наприклад, лише в 1928 році на терені Волинського воєводства було ліквідовано 318 осередків «Просвіти» [1, арк. 29]. У цьому ж році «Просвіти» припинили існування в Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 1930-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині. У 1935 році їх залишилося лиш сім [9, с. 61].

Висновки. Утворення перших «Просвіт» на Волині та розширення їхньої діяльності припадає на складний у політичному та економічному вимірі історичний період – завершення Першої світової війни. Зміни, пов'язані з державними кордонами та входженням Волині до складу Другої Речі Посполитої, визначили умови розвитку і діяльності волинських «Просвіт», які розглядалися польською владою як певна загроза державницьким цілям Польщі, адже на противагу державній політиці асиміляції пропагували українську мову та культуру, національне шкільництво та українську державницьку ідею. Тому польська влада ступила на шлях утисків та переслідувань, а згодом і ліквідації волинських «Просвіт».

На відміну від сусідньої Галичини, на Волині «Просвіта» не мала єдиного об'єднаного центру, в містах та селах виникали окремі просвітянські осередки із власними статутами. Польська ж влада відмовлялася реєструвати статuti цих культурно-освітніх громадських об'єднань, тим самим перешкоджаючи їхній діяльності і, власне, унеможливаючи існування.

Незважаючи на утиски та заборони, «Просвіти» Волині у 20-х роках ХХ століття активно діяли в краї, відіграли надзвичайно важливу роль у житті українців в період 20-х – поч. 30-х років ХХ століття, згуртувавши навколо себе найбільш свідомих і освічених людей, і понесли у народні маси освіту, культуру, примножили традиції, стали на охорону української православної церкви.

Література:

1. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 698.
2. Державний архів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 24.
3. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1., спр. 1.
4. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1., спр. 2.
5. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1, спр. 4.
6. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 2., спр. 8.
7. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
8. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2013. Вип. 1 : у 2 ч., ч. 1. С. 30–32.
9. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 58–63.
10. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітницьких організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 27–35.
11. «Просвіта» на Волині : минуле й сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів / За редакцією В.К. Барана. Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 196 с. ; іл.

12. Сорока Ю. Романівський просвітницький осередок у 1920-1930-х роках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 53–58.
13. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2018. Число 19. С. 82–89.
14. Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій. *Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої темі прометеїзму «Видатні постаті прометеїзму. Геррик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження)»*. Сьома щорічна сесія на тему прометеїзму, м. Луцьк, 26–27 жовтня 2017 р. Луцьк, 2017. С. 15.
15. Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-митецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 115–120.
16. Центральний державний історичний архів України, Львів (ЦДАІ України). Ф. 348, оп. 1, спр. 4671.
17. Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах Т-ва «Просвіта» у Львові [Текст]. Львів, 1927. 292 с.: іл.
18. Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64.
19. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Codrul Cosminului*, Vol. 24. 2018. No. 1. P. 145–165.